

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی
وابسته به مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته عرفان اسلامی

عنوان:

**«تبیین دیدگاه امام خمینی (س) در خصوص تجربه‌ی عرفانی با
توجه به مباحث مطرح شده در بخش اول کتاب «عرفان» هیولد»**

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر سید محمود یوسف ثانی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر بهزاد سالکی

پژوهشگر:

محمد ونائی

تیر ۱۳۸۸

کلیه حقوق مادی و معنوی این پایان نامه متعلق به پژوهشکده می‌باشد.
چاپ پایان نامه و استخراج مقاله از پایان نامه باید به نام پژوهشکده، با تأیید استاد راهنما و با مجوز معاونت پژوهشی باشد.

تقدیم به:

دو وجود نازنین

پدر و مادر

که دجای خمیرسای همواره در طول زندگی شامل حالم بوده ...

مراتب سپاس و قدردانی خاضعانه خویش را تقدیم می‌دارم به اساتید بزرگوارم:

جناب آقای دکتر سید محمود یوسف ثانی، که با صبر و حوصله تمام و در عین جدیت پیوسته نکات لازم را در طول نگارش رساله گوشزد می‌نمودند و اگر راهنمایی‌های ارزشمند و دلسوزانه ایشان نمی‌بود انجام این مهم میسر نمی‌گشت، و همچنین جناب آقای دکتر بهزاد سالکی، که با وجود مشغله کاری زحمت مشاوره این رساله را قبول نموده و همواره مرا مورد لطف و عنایت خویش قرار داده‌اند.

«پژوهشکده امام خمینی(س) و انقلاب اسلامی»

مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد
رشته تحصیلی: عرفان اسلامی
عنوان پایان نامه: «تبیین دیدگاه امام خمینی(س) در خصوص تجربه ی عرفانی با توجه به مباحث مطرح شده در بخش اول کتاب «عرفان» هیپولد»
نام و نام خانوادگی دانشجو: محمد ونائی
استاد راهنما: جناب آقای دکتر سید محمود یوسف ثانی
استاد مشاور: جناب آقای دکتر بهزاد سالکی
تاریخ شروع پایان نامه: ۶/۱۲/۱۳۸۶
تاریخ اتمام پایان نامه: ۱/۴/۱۳۸۸
چکیده:
<p>رساله ی حاضر مشتمل بر دو بخش است: بخش تحقیق و بخش ترجمه. بخش تحقیق، علاوه بر سیر اجمالی در کتاب و معرفی نویسنده و برخی آثار او، در سه فصل با عناوین «تجربه ی عرفانی از نظر عرفان پژوهان معاصر»، «فطرت از نظر حضرت امام خمینی (ره)» و «نسبت تجربه ی عرفانی و فطرت (در آراء حضرت امام خمینی(ره))» فراهم آمده است. در فصل دوم، آراء حضرت امام خمینی(ره) در خصوص فطرت به طور مبسوط ذکر گردیده و در فصل سوم به مقایسه ی این آراء و تجربه ی عرفانی پرداخته شده است.</p> <p>کتاب «عرفان: پژوهش و منتخب آثار» توسط اف. سی. هیپولد یکی از عرفان پژوهان معاصر به رشته تحریر درآمده است. وی پس از معرفی کلی عرفان در قسمت نخست، به ذکر منتخب آثاری از عرفای ادیان مختلف در قسمت دوم کتاب می پردازد.</p> <p>روش نگارنده در بخش تحقیق، روش توصیفی - تحلیلی است و سعی بر آن بوده تا حتی الامکان آراء مطرح در هر دو حوزه ی «تجربه ی عرفانی» و «فطرت» مورد بررسی قرار گیرد. در بخش ترجمه، کوشش شده است تا در عین تقید به متن، به انتقال صحیح مفاهیم به زبان فارسی توجه شود.</p>

« معهد الإمام الخميني و الثورة الإسلامية للبحوث »

المرحلة الدراسية : الماجستير
الفرع الدراسي : العرفان الاسلامي
عنوان الرسالة : التبيين وجهه النظر الامام الخميني في الخصوص التجربة العرفانية مع عطف التوجه الى المباحث المطروحة في القسم الاول الكتاب «العرفان» من هبولد
الطالب : محمد ونائي
الأستاذ المشرف : الدكتور السيد محمود يوسف ثاني
الأستاذ الاستشاري : الدكتور بهزاد سالكي
تاريخ البدء الرسالة: ١٧ صفر ١٤٢٩
تاريخ الانتهاء الرسالة: ٢٨ جمادى الثاني ١٤٣٠
الموجز: <p>هذه الرسالة تشتمل على قسمين: قسم الدراسة و قسم الترجمة. تشتمل قسم الراسه على ثلاثه فصول: «التجربة العرفانية من وجهه النظر البُحْتَاء العرفانية في قرن الحاضر»، «الفطره من وجهه النظر الامام الخميني (ره)» و «نسبه بين التجربة العرفانية و الفطره (من وجهه النظر الامام الخميني (ره)». ذكر في الفصل الثاني آراء الامام الخميني (ره) ذكرًا مبسوطًا. و يقارن في الفصل الثالث آراء المذكوره مع التجربة العرفانية. الكتاب الذي تُرجمَ في هذه الرسالة كاتبه اف. سي. هبولد، الذي من البُحْتَاء العرفانية في قرن الحاضر. يُبحث قسم الدراسة بحثًا جامعا عن العرفان و يُبحث قسم المنتخب الآثار عن الاديان المختلفه. منهج الكاتب في القسم الدراسة، منهج وصفي-تحليلي و سعى أن تتدرس آراء مطروحة في وجهتين، وجهه التجربة العرفانية و وجهه الفطره. في قسم الترجمة ايضا سعى أن يتوجه في التقيد بالمتن و انتقال صحيح المضامين باللغه الفارسيه معا.</p>

“Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution”

Program: Master’s degree
Field of Study: Islamic Mysticism
Subject of Thesis: the explanation of Imam khomeini’s views on the Mystical experience with attention to the propounded arguments in the first chapter of " Mysticism" compiled by : F. C. Happold
Researcher: Mohammad vanaei
Supervisor: Dr. Seyyed Mahmud Yousef thani
Co-Supervisor: Dr. Behzad Saleki
Commencement Date of Thesis: 25/2/2008
Completion Date of Thesis: 22/6/2009
Abstract: <p>The present study consists of two parts: a study and a translation. The study has been organized in three chapters: “<i>Mystical experience in contemporary researchers of mysticism’s view</i>” , “<i>Primordial nature in Imam Khomeini’s view</i>” and “<i>Relation between Mystical experience and Primordial nature (in Imam Khomeini’s view)</i>”. The viewpoints of Imam Khomeini have been extensively discussed in the second chapter. This viewpoints and the mystical experience have been compared in the third chapter.</p> <p>The present book, authored by a F. C. Happold who is one of the contemporary researchers of mysticism’s . After the Consider what, in general terms, mysticism is, He has been discussed about an anthology of mystics in different religions. The methodology of the present study is descriptive-analytical, and attempts have been made to discuss about Mystical experience and Primordial nature, while in the part of translation attempts have been made to translate the said chapters as meticulous into Persian as possible.</p>

شماره	فهرست اجمالی
صفحه	
۱	مقدمه
۸	بخش اول: ترجمه
۱۲۶	پی نوشت ها
۱۴۴	بخش دوم: تحقیق
۱۴۵	فصل اول: تجربه ی عرفانی از نظر عرفان پژوهان معاصر
۱۸۳	فصل دوم: فطرت از نظر حضرت امام خمینی (ره)
۲۰۴	فصل سوم: نسبت تجربه ی عرفانی و فطرت (در آراء حضرت امام خمینی (ره))
۲۲۳	نتیجه گیری
۲۲۶	کتابنامه

فهرست تفصیلی

شماره

صفحه

۱	مقدمه
۸	بخش اول: ترجمه
۹	۱. ماهیت و گستره ی این کتاب
۱۲	۲. حکمت خالده
۱۶	۳. دنیای ستاره شناس
۱۸	۴. مسئله دانش
۲۵	۵. ماهیت حقیقت علمی
۲۷	۶. تکامل حیات: یک تفسیر
۲۹	۷. آنچه از اصطلاح عرفان می فهمیم
۳۴	۸. عرفان عشق و اتحاد و عرفان معرفت و فهم
۳۷	۹. عرفان آفاقی، عرفان انفسی و عرفان خدا محور
۴۰	۱۰. ویژگی های احوال عرفانی
۴۶	۱۱. ماهیت تجربه ی عرفانی
۵۲	۱۲. طریق عرفانی
۵۴	۱۳. تهذیب نفس
۵۹	۱۴. معرفت بشری نسبت به خدا

۶۶	۱۵. حال مراقبه
۷۱	۱۶. مراتب طلب
۷۶	۱۷. عنصر عرفانی در آیین بودا
۸۳	۱۸. مراحل عالی تر مراقبه
۸۹	۱۹. مراقبه‌ی درونی
۹۵	۲۰. حیات وحدانی
۱۰۳	۲۱. طریق عرفانی کم اهمیت‌تر: عرفان عمل
۱۰۷	۲۲. عرفان و عقیده‌ی جزمی: بینش‌های هندی، فلسطینی و یونانی
۱۱۳	۲۳. عرفان و عقیده‌ی جزمی: وحی مسیحی
۱۱۶	۲۴. هم ذاتی روح و ماده
۱۲۰	۲۵. اعتبار عرفان
۱۲۲	۲۶. نتیجه گیری: عالم عارف
۱۲۶	پی نوشت ها
۱۴۴	بخش دوم: تحقیق
۱۴۵	فصل اول: تجربه ی عرفانی از نظر عرفان پژوهان معاصر
۱۴۶	ملاحظات مقدماتی
۱۴۹	۱. تعریف و ماهیت تجربه ی دینی
۱۴۹	۱-۱. تعریف تجربه ی دینی
۱۵۳	۱-۲. ماهیت تجربه ی دینی
۱۵۵	۲. ویژگی‌های تجربه ی دینی

۱۵۶	۲-۱. ویلیام جیمز
۱۵۷	۲-۲. و. ت. استیس
۱۵۸	۲-۳. اِف. سی. هیولد
۱۶۰	۳. ابعاد تجربه ی دینی
۱۶۲	۴. اقسام تجارب دینی و عرفانی
۱۶۳	۴-۱. اقسام تجارب دینی
۱۶۳	۴-۱-۱. دیویس
۱۶۴	۴-۱-۲. سوئین برن
۱۶۶	۴-۲. اقسام تجارب عرفانی
۱۶۶	۴-۲-۱. اتو
۱۶۷	۴-۲-۲. استیس
۱۶۷	۴-۲-۳. هیولد
۱۶۹	۴-۲-۴. گلمان
۱۷۲	۵. تجربه ی دینی و تفسیر آن
۱۷۳	۵-۱. ذات گرایی
۱۷۵	۵-۲. ساخت گرایی
۱۸۰	۶. تجربه ی دینی به مثابه گوهر دین
۱۸۳	فصل دوم: فطرت از نظر حضرت امام خمینی (ره)
۱۸۴	ملاحظات مقدماتی
۱۸۶	۱. فطرت در لغت و اصطلاح

۱۸۹	۲. فطرت، طبیعت و غریزه
۱۹۰	۳. ویژگی‌های امور فطری
۱۹۲	۴. اقسام امور فطری
۱۹۲	۴-۱. تقسیم بندی اول
۱۹۴	۴-۲. تقسیم بندی دوم
۱۹۶	۵. عوامل شکوفایی فطرت
۱۹۶	۵-۱. آموزه‌های الهی توسط انبیاء
۱۹۹	۵-۲. تهذیب نفس، ریاضت و تقوا
۲۰۰	۶. موانع شکوفایی فطرت
۲۰۰	۶-۱. غفلت
۲۰۱	۶-۲. وسوسه علمی و شیطانی
۲۰۱	۶-۳. کبر
۲۰۱	۶-۴. خودخواهی
۲۰۲	۶-۵. هوی و هوس
۲۰۲	۶-۶. حب دنیا
۲۰۴	فصل سوم: نسبت تجربه‌ی عرفانی و فطرت (در آراء حضرت امام خمینی (ره))
۲۰۵	ملاحظات مقدماتی
۲۰۶	۱. فرضیه‌هایی در باب منشا دین
۲۰۷	۱-۱. تبیین روانشناختی دین
۲۰۷	فروید (فرضیه تمایلات جنسی)

۲۰۸	۱-۲. تبیین جامعه شناختی دین	
۲۰۸	۱-۲-۱. دورکھیم (فرضیه پرستش جامعه)	
۲۰۹	۱-۲-۲. مارکس (فرضیه طبقه حاکم)	
۲۱۰	۱-۳. تبیین پدیدار شناختی دین	
۲۱۱	۱-۴. تبیین براساس فطرت	
۲۱۳	۲. رابطه تجربه ی عرفانی و فطرت	
۲۱۳	۲-۱. به لحاظ برخی عناصر و ویژگی‌ها	
۲۲۰	۲-۲. به لحاظ تاریخی	
۲۲۱	۲-۳. به لحاظ عوامل پیدایش	
۲۲۲	۲-۴. به لحاظ حوزه و قلمرو	
۲۲۳		نتیجه گیری
۲۲۶		کتابنامه

مقدمه

بحث پیرامون تجارب دینی و عرفانی، یکی از مباحث محوری مطالعات و پژوهش‌هایی است که در حوزه دین و عرفان انجام می‌گیرد. محافل علمی و آکادمیک جهان غرب، در طول چند سده اخیر توجه خاصی به این مسئله داشته و تحقیقات گسترده‌ای در این زمینه به انجام رسانیده‌اند.

مسئله تجربه دینی که از زمان شلایر ماخر و با انگیزه مصون سازی دین و حفظ آن در برابر انتقادات وارده طرح شد، خود، مولود زمینه‌هایی تاریخی است نظیر مخالفت با الهیات طبیعی، تحویل‌گرایی کانتی، تعارض علم و دین، نقد کتاب مقدس و نهایتاً ظهور مکتب رمانتیک. شلایر ماخر معتقد بود که خاستگاه و قلب دین تجربه است و تمام انتقادات وارده بر دین متوجه پوسته دین می‌باشد لذا دین دائماً پویا و زنده بوده و به حیات خود ادامه می‌دهد. سالها پس از او اهمیت نظریه اش درک شد و دین پژوهانی که بعداً در این عرصه قدم گذاشتند راه او را ادامه داده و به بسط و گسترش نظریه او اهتمام ورزیدند.

حال، از طرفی این مسئله در حاضر بیش از هر زمان دیگری مورد توجه محافل علمی و آکادمیک خصوصاً در غرب قرار گرفته و به تجربه دینی به مثابه منشا دین نگریسته می‌شود و این مباحث آهسته آهسته در مجامع علمی و دانشگاهی کشور ما نیز مطرح شده است لذا تحقیق و پژوهش بیشتری را در این زمینه می‌طلبد.

و از طرف دیگر، مسئله فطرت که یکی از اساسی‌ترین مسائل در حوزه اسلام است و ریشه در قرآن سنت دارد به عنوان نظریه‌ای رقیب در این میان مطرح می‌باشد. مطابق با نظریه فطرت، اصل و منشا دین فطرت آدمی است و اساساً دین پاسخی است بیرونی به ندای فطرت. خداوند انسان را واجد ویژگی‌هایی ذاتی نموده و او را به گونه‌ای خلق کرده که معرفت و شناخت او و ایمان به او در عمق جانش ریشه دارد. این نظریه در عصر حاضر از سوی آیت‌الله شاه‌آبادی به صورت جدی مطرح و شاگرد بزرگ ایشان حضرت امام خمینی (ره) آن را دنبال نمودند. البته بزرگان دیگری مانند آیت‌الله طباطبایی، شهید مطهری و آیت‌الله جوادی آملی نیز در این زمینه کوشش‌هایی داشته‌اند.

از این رو، با توجه به اهمیت مباحث فوق الذکر و کمبود منابع مطالعاتی و پژوهشی خصوصاً در قسم نخست، ترجمه آثاری از این قبیل در این حوزه گامی مفید و ضروری تلقی می‌گردد.

در بخش ترجمه، در عین تقید به متن سعی بر آن بوده تا به انتقال صحیح مفاهیم توجه شود. وجود اصطلاحات تخصصی ادیان، عرفان و فلسفه و نیز منتخب آثار به صورت منظوم یا مثنوی در طول متن و متناسب با هر بحث، نیازمند رجوع مدام و مستمر به فرهنگ‌ها و منابع تخصصی و متون اصلی بود و این امر بر دشواری‌های کار ترجمه می‌افزود.

لازم به ذکر می‌باشد که:

(۱) توضیحات مربوط به بخش ترجمه تحت عنوان پی‌نوشت در پایان این بخش آمده است.

(۲) عبارت داخل [] افزوده‌های مترجم می‌باشد.

(۳) عبارت داخل [] متعلق به متن انگلیسی است.

(۴) پاورقی‌های متن اصلی با علامت * و * در داخل متن ذکر شده‌اند.

در بخش تحقیق، روش توصیفی-تحلیلی به کار گرفته شده است. این بخش مشتمل بر سه فصل می‌باشد، فصل نخست به بررسی «مفهوم تجارب دینی و عرفانی» می‌پردازد. ماهیت، ویژگی‌ها، ابعاد و اقسام تجارب دینی و عرفانی از منظر اندیشمندان و دین‌پژوهان مختلف بخشی از مباحث این فصل را تشکیل می‌دهد. در ادامه به این سوال پرداخته شده است که آیا تجربه ناب و خالص یعنی تجربه‌ی بدون تفسیر وجود دارد؟ بیان دیدگاه‌های گوناگون در باب گوهر دین بودن تجربه دینی و تفاوت میان آنها نیز در پایان مورد اشاره قرار می‌گیرد. در فصل دوم به کنکاش در «مفهوم فطرت» و چیستی آن پرداخته می‌شود. فطرت در معانی لغوی و اصطلاحی و ارتباط میان این واژه و واژگانی نظیر طبیعت و غریزه بیان می‌گردد. ویژگی‌های امور فطری و اقسام آن، عوامل و موانع شکوفایی فطرت نیز عناوین مباحثی است که در طول این فصل مورد توجه قرار می‌گیرد.

آنچه در فصل سوم می آید در حقیقت بیانگر ارتباط میان فطرت و تجربه عرفانی است . در این فصل پس از بررسی فرضیه های گوناگون در باب منشا دین و تاکید بر فطری بودن دین ، به ارتباط میان تجارب دینی و عرفانی و فطرت پرداخته می شود. در پایان ، این دو مفهوم از منظر تاریخی ، عوامل پیدایش و نیز قلمرو با هم مقایسه می گردند.

۱. معرفی نویسنده و برخی آثار او

فردریک کراسفیلد هیپولد^۱ در سال ۱۸۹۳ در لنکستر^۲ دیده به جهان گشود و در ریدال^۳ و پیتروهاوس^۴ کمبریج تحصیل نمود. او در جنگ جهانی اول شرکت داشت و نشان خدمات برجسته (D.S.O)، در حالی که هنوز ستوان دوم بود، به وی اعطا شد. پس از اتمام جنگ، در سمت معلمی در مدرسه ای خصوصی در کمبریج مشغول به کار شد، همان جایی که پایه های شهرتش به عنوان پیشگام آموزشی پی ریزی شد. او در سال ۱۹۲۸ مدیر مدرسه وردزورث بی شاپ^۵ در سالیسبری^۶ شد، و در سال ۱۹۶۰ از این مقام بازنشسته شد.

در خلال زندگی معلمی پر جنب و جوشش کتب و مقالات بسیاری در زمینه تعلیم و تربیت، تاریخ، مطالعات اجتماعی، دین و فلسفه نگاشت. این آثار عبارتند از: رویکردی به تاریخ (*The Approach to History*)، به سوی اشرافیت مدرن (*Towards a New Aristocracy*)، سرگذشت بشر (*The Adventur of Man*)، خطرپذیری در جستجوی اعتقاد (*Adventure in Search of a Creed*). وی همچنین نمایشنامه تولد مسیح با عنوان دستاورد پادشاه (*The Finding of the King*) را منتشر کرد. در سال ۱۹۳۷، با به رسمیت شناختن اثر آموزشی اش لقب دکتری افتخاری دانشگاه ملبورن (Hon.LI.D.) را کسب کرد. پس از بازنشستگی، این سه اثر را برای اولین بار برای انتشارات پلیکان نوشت که عبارتند از: عرفان: پژوهش و منتخب آثار (*Mysticism : a Study and an Anthology*)، نیایش و مراقبه (*Prayer and Meditation*)، ایمان دینی و بشر قرن بیستم (*Religious Faith and Twentieth-Century Man*)؛ و همچنین سیرانفسی (*Journey Inwards*). او در سال ۱۹۷۱ در گذشت.

¹ Frederick Crossfield Happold.

² Lancaster.

³ Rydal.

⁴ Peterhouse.

⁵ Bishop Wordsworth's (Church of England Grammar) School (for Boys).

⁶ Salisbury.

۲. سیر اجمالی در کتاب

متن اصلی کتاب «عرفان: پژوهش و منتخب آثار» به زبان انگلیسی بوده ، دارای ۴۰۷ صفحه و مشتمل بر دو بخش است. بخش اول که حجم کمتری از کتاب را در بر می گیرد برای ترجمه انتخاب شد و شامل ۲۶ فصل می باشد ، بخش دوم این کتاب نیز دارای ۳۱ فصل است.

بخش اول پژوهشی است در عرفان و بخش دوم منتخب آثاری است از این دست. چنانکه خود هیولد اذعان می دارد : هر بخش را به مثابه کتابی مجزا، بدون ارجاع به بخش دیگر می توان خواند. از سوی دیگر این دو بخش متمم یکدیگرند. بخش پژوهش، مقدمه ای برای بخش منتخب آثار است و به خواننده به ویژه اگر هیچ آشنایی قبلی با عرفان نداشته باشد در فهم بخش منتخب آثار یاری رساند. بخش منتخب آثار نیز در عین حال که مستقل است به منزله نوعی شاهد برای بخش پژوهش است که از طریق آن شواهد امکان مطالعه آموزه های عرفا به صورت دست اول فراهم می آید.

هیولد پیش از پرداختن به بخش اصلی پژوهش به دفاع از اعتبار تجربی عرفانی و جهان بینی حاصل از آن می پردازد و در صدد است تا با نگاهی عاری از تعصب و غرض ورزی پژوهش خود را به انجام رساند.

وی با چنین نگاهی به سراغ متون ادیان مختلف رفته و اصطلاحات خاص هر دینی را ذکر می نماید و در مقام مقایسه آنان علاوه بر ذکر وجوه اختلاف، تشابهات بنیادین حاکم بر آنها را مورد تاکید قرار داده و به تبیین این تشابهات می پردازد. همچنین ، تاکید زیادی بر تعریف دقیق اصطلاحات به کار گرفته شده در متن دارد و خود، اصطلاحات کلیدی ای نظیر عارف، عرفان ، تجربه عرفانی و آگاهی عرفانی را به معنای موسع در نظر می گیرد.

با این وصف ، مولف در بخش نخست و پیش از ورود به قسمت اصلی پژوهش شش فصل اول را به ارائه تصویری کلی از عرفان اختصاص می دهد . در فصل هفتم به طور خاص ، به بررسی اصطلاح عرفان پرداخته و معانی گوناگونی را که برای این اصطلاح استعمال می شود بر می شمارد و از دیدگاههای متفاوتی نظیر دیدگاه الهیاتی و روانشناختی ، تعاریفی از عرفان را بیان می کند .

فصل هشتم و نهم از دو زاویه به تقسیم بندی تجارب عرفانی می پردازد . ابتدا دو نوع عرفان : « عرفان عشق و اتحاد» و «عرفان معرفت و فهم» تفصیلا ذکر و سپس از زاویه ای دیگر سه نوع تجربه عرفانی را بیان می کند که عبارتند از : « عرفان آفاقی » ، «عرفان انفسی» و « عرفان خدا محور » . فصل دهم به بیان ویژگی های احوال عرفانی اختصاص دارد. ماهیت تجارب عرفانی و طریق عرفانی در فصول بعد تشریح می شوند .

هپولد تهذیب نفس را اولین گام در طریق عرفانی می داند و معتقد است این طریق دو هدف اصلی را دنبال می کند : استغنای کامل و قطع علاقه از دنیا ، و نیز پیراستن دائم ادراکات و صیقل دادن دریچه های نفس برای دریافت حقیقت معنوی . این مسئله در فصل سیزدهم مورد توجه قرار می گیرد . در ادامه مباحثی چون معرفت بشری نسبت به خدا ، حال مراقبه ، و مراتب طلب مطرح می شوند.

در فصل هفدهم ، نویسنده در ضمن کنکاش در آیین بودا به بررسی عنصر عرفانی این آیین می پردازد و پس از آن مراحل عالی تر مراقبه را یادآور می شود . مراقبه حلول و مراقبه تعالی با جستجو در نوشته ها و اشعار کسانی چون رویسبروک ، قدیس آگوستین ، آنیا ستین ، جورج فاکس ، تنیسون ، شلی ، براونینگ، ویلیام وردزورث، فرانسیس تامپسون ، جان میسفیلد ، تامس تراهرن ، مایستر اکهارت و بالاخره جولیان نرویکی در فصل نوزدهم توصیف می شوند. و فصل بیستم ، حیات وحدانی ، را نیز با ذکر شواهدی از عرفان و تصوف اسلامی نظیر قطعاتی از مولوی، باباکوهی شیرازی ، جامی ،عراقی ، عطار ، غزالی و جنید به پایان می برد .

مؤلف «عرفان عمل» را که در واقع تعبیری این جهانی از دو نوع عرفان «عرفان معرفت و فهم» و «عرفان عشق و اتحاد» می داند در فصل بیست و یکم توضیح می دهد و داستان آرجونا شاهزاده هندی و نیز موعظه عیسی بر سر کوه را به عنوان نمونه هایی از این نوع عرفان ذکر می کند . دو فصل بعد ، به ارتباط عرفان و اعتقادات جزمی می پردازد . او اعتقادات را ترجمانی از تجربه عرفانی و معرفت حاصله از آن می داند و کارکرد آن را حفظ تجربه و غنا بخشیدن و تبیین صحیح، بیان می کند و این موضوع را در بینش های هندی ، فلسطینی ، یونانی و نیز در ارتباط با وحی مسیحی بررسی می کند .

هم ذاتی روح و ماده و اعتبار عرفان موضوعاتی است که در فصول بیست و چهارم و بیست و پنجم بررسی

شده اند و فصل پایانی نیز به نتیجه گیری نویسنده اختصاص می یابد.